

*De kerk waakt
in de slaapkamer*

Liefde in de middeleeuwen

Cas van Houtert

Uitgeverij IJzer
Utrecht

Inhoudsopgave

	Proloog	7
I	Hoed u voor de vrouw	21
2	Maria Magdalena huilde...	33
3	De doem van de kerkvaders	42
4	Maagd wordt martelares	62
5	Duistere tijden	68
6	De dynastie van het kwaad	79
7	Verliefd op een heilige	99
8	Hoe Europa christen werd	104
9	Te wapen tegen <i>incestum</i>	119
10	Karel de Onverzadigbare	133
11	De Kerk in de slaapkamer	148
12	Vrije liefde voor vrije mannen	159
13	Lief en leed in het diepe Zuiden	182
14	Redt u nu het nog kan	190
15	Vorsten en hun schandalen	198
16	Vrouwen op een voetstuk	206
	<i>La Grande Contessa</i>	208
	<i>Heldenmoeder</i>	221
	<i>Vermoorde onschuld</i>	227
	<i>Slotsom</i>	235
17	De redding van het huwelijk	238

18	Mannenleed	247
19	Abélard en Héloïse	255
20	Héloïse en Abélard	285
Namenregister		319

Proloog

Aan Xenophon (430-354 A.C.), de allereerste en ook om andere redenen buitengewoon eerbiedwaardige geschiedschrijver, danken we de opvatting dat het raadzaam is lezers, zodra daar aanleiding toe is, op een mooi en waar gebeurd verhaal te trakteren. Dat is, zegt hij, een probaat middel om hun aandacht op peil te houden.

Waarom er dan niet meteen mee begonnen, bijvoorbeeld aan de hand van het liefderijke huwelijk tussen hertog Willem I van Normandië, beter bekend als Willem de Veroveraar, en zijn belangrijkste verovering Mathilde van Vlaanderen? De verbintenis deed zoveel stof opwaaien dat sommigen er wel het huwelijk van de eeuw in zagen. Willem (1027-1087), was de enige zoon van hertog Robert I die om gemakkelijk te raden redenen ook wel De Duivelse werd genoemd. Hij was wreed en leidde een verre van oppassend bestaan. Zijn zoon Willem was de vrucht van een kortstondig samenzijn met Arlette Vertpré, de dochter van een leerlooier uit Falaise. Een bastaard dus. Op achtjarige leeftijd werd hij wees. Als erfgenaam van het machtige hertogdom werd hij de speelbal in een strijd op

leven en dood tussen de edelen van zijn rijk. Zij hadden hem op last van zijn vader trouw gezworen maar waren er vooral op uit hem klein te houden of uit de wereld te helpen. Dat Willem kans zag hun geweld te overleven, mag een wonder heten. Toen hij groot en sterk genoeg was om eigenhandig het zwaard te hanteren, ging hij er onvervaard op los en nam hij wraak op al degenen die zijn jeugd hadden verpest. Uit die jaren dateert zijn bijnaam De Veroveraar.

Hij was de twintig ruimschoots gepasseerd toen hij het oog liet vallen op Mathilde (1031-1083), de dochter van Boudevijn V, graaf van Vlaanderen. Volgens de chroniqueur Willem van Jumièges voldeed zij aan de hoogste eisen. ‘Zij paarde een mooie gestalte aan een warm hart.’ Ze had ook een willetje. Haar vader en Willem waren spoedig akkoord maar Mathilde wenste er niet aan mee te werken. Zij gaf te kennen dat zij nog liever non zou worden dan met een bastaard trouwen. Harder kon zij haar aanbidders niet treffen. Kort tevoren, toen hij zich onledig hield met de belegering van Alençon, hadden soldaten hem vanaf de stadsmuren luidkeels *la piel* (het leerlooiersvel) genoemd. Dat had hem ertoe gebracht na de verovering van de stad de daders op te sporen en hun handen en voeten af te hakken.

Toen de kwalificatie van Mathilde hem ter ore kwam, kreeg hij prompt een rood waas voor de ogen. Hij zadelde zijn paard en galoppeerde naar Eu, waar Mathilde domicilie hield. Daar aangekomen daverde hij haar kasteel binnen, greep haar bij de haren en sleurde haar van het ene vertrek naar het andere, onderweg rake klappen en schoppen uitdelend, tot zij uiteindelijk buiten adem ineenzeeg. Waarna hij opgelucht het pand verliet. Het bleek een doeltreffende aanpak: het ja-woord van Mathilde liet niet lang meer op zich wachten. In of kort na 1050 werd er getrouwd. Maar de gebruikelijke luister bleef

achterwege, want er hadden zich donkere wolken boven het hoofd van het aanstaande paar samengebaldd. De kerkelijke autoriteiten hadden ontdekt dat bruid en bruidegom van dezelfde voorvader afstamden, Rollo I (846-933), de eerste hertog van Normandië. Er was dus van een verboden bloedverwantschap (in de vijfde graad!) sprake. De paus was inmiddels op de hoogte gesteld en had te kennen gegeven dat de verbintenis verbroken moest worden, op straffe van excommunicatie. Wat, afgezien van mogelijke consequenties met het oog op de eeuwige zaligheid, ook voor het aards bestaan heel bedreigend was, want een banvloek kon zelfs een machtige troon doen wankelen. Een vergadering van de Romaanse Synode, waaraan alle bisschoppen van Normandië deelnamen, aarzelde niet het pauselijke besluit te bekrachtigen. Hertog Willem haastte zich een gezantschap naar Rome te sturen om de Heilige Vader met geld en goede woorden op andere gedachten te brengen, maar de vigerende paus, de rechtlijnige, uit de Elzas afkomstige hervormer Leo IX, stond daar niet voor open. Pas toen hij in 1054 het tijdelijke met het eeuwige had verwisseld en zijn opvolger Victor II was aangetreden, viel er te praten. Namens Willem werden de onderhandelingen gevoerd door zijn vriend Lafranc, een befaamd godgeleerde die abt was van de abdij van Bec-Hellouin. Hij kwam terug met een akkoord dat er zijn mocht. De paus was bereid het huwelijk alsnog van een *nihil obstat* (verklaring van geen bezwaar) te voorzien als de echtelieden zich zouden verplichten twee abdijen te bouwen, een voor monniken en een voor nonnen. En zulks geschiedde. In Caen zijn tot op de dag van vandaag nog de schitterende abdijkerken te bewonderen. De echtelieden bespraken er alvast hun laatste rustplaats, Willem in de Abbaye aux Hommes en Mathilde in de Abbaye aux Dames. Maar dat was zorg voor later. Hun wachtte nog een lang en avontuurlijk leven.

Waarom uitgerekend dit verhaal gekozen als entree voor een verhandeling over de liefde in de middeleeuwen? Omdat er tal van factoren een rol in spelen die voor het thema van belang zullen blijken. Om te beginnen is daar het gewelddadig optreden van de hertog, dat alleen onder het regime van *het recht van de sterkste* doorslaggevend kon zijn. In de elfde eeuw was dat ‘recht’ nog volop van toepassing, al waren er dankzij een gestaag voortschrijdende beschaving wel de scherpste kantjes vanaf geslepen. De tijd waarin elkaar fel bevechtende ‘edelen’ hun vrouwen als oorlogsbuit naar hun hollen sleepten, was voorbij. Onder het regime van de barbaarse Merovingers (van de vijfde tot de achtste eeuw) was dat schering en inslag geweest. In die tijd was het ook *usance* dat vrouwen werden afgedankt als ze bij nader inzien niet bevielen. Soms werden ze om het leven gebracht. Het was de tijd waarin alleen kloosters voor aantrekkelijke vrouwen een vrijplaats vormden. Dankzij de geleidelijk groeiende invloed van de Kerk waren de ergste uitwassen uitgebannen.

Intrigerend is ook de snelle ‘bekering’ van de aanvankelijk zo strijdvaardige Mathilde. In de loop der eeuwen zijn veel bewonderaars van de hertog ervan uitgegaan dat zijn mannelijke optreden daar de oorzaak van was. Maar dat was onzin. Een hard feit was dat de mening van de aanstaande bruid in die tijd geen rol van betekenis speelde. Het huwelijk was een mannenzaak. Het waren vaders en voogden die het bekokstooften. Dat gold niet alleen in de kringen van welgestelde machthebbers maar ook in de lagere regionen van boeren, burgers en buitenlui. Hertog Willem was niet in de wieg gelegd om zich te laten bevoogden en tevens mans genoeg om zijn eigen boontjes te doppen. Mathilde daarentegen had niets in te brengen. Het was haar vader, in macht en rijkdom Willems evenknie, die over haar lot besliste. Mathilde had zich

Hoed u voor de vrouw

Van alles wat in dit boek met betrekking tot de liefde in de middeleeuwen aan de orde komt, is niets verbazingwekkender dan de permanente, onverbiddelijke en vaak harteloze afwijzing van het geluk en de genoegens die man en vrouw ten deel vallen als zij in alle eer en deugd met elkaar een verbintenis voor het leven aangaan. De Kerk haatte of minachtte de liefde. De vraag of de aanpak van de Kerk paste in de geest van haar Zaligmaker is even legitiem als onvermijdelijk. Zij is even oud als de weg naar Rome. Dat geldt a fortiori voor de vraag hoe het heeft kunnen gebeuren dat de vrouw een sleutelrol kreeg opgedrongen die haar eeuwenlang tot een kwaadaardig karikatuur en het object van miskenning en vernedering heeft gemaakt. Ook hier doet de vraag opgeld of en in hoeverre dit viel te rijmen met de intenties van de Grote Roerganger. Voor wie immers alle mensen gelijk waren.

Laten we maar met de laatste vraag beginnen.

Dat een man op zijn hoede diende te zijn voor de verleidingskunsten van de vrouw, gezien de fataal gebleken effecten daarvan, was geen uitvinding van het christendom. Het stond

al vast lang voor het christendom van stapel liep. Toen Joodse schrijvers hun pennen slepen voor het eerste hoofdstuk van wat later het Oude Testament zou heten, hoefden zij het verhaal over schepping en zondeval niet bij elkaar te fantaseren. Het hing in de lucht of lag op straat voor het oprapen. De Almachtige had – zo heette het – Eva geschapen omwille van het geluk van Adam, zijn aan eenzaamheid lijdende oogappel. Helaas pakte dat verkeerd uit. Eva bleek open te staan voor een pact met Gods tegenbeeld, Satan, en gebruikte haar niet geringe charmes om Adam in haar val mee te slepen. Toen God het resultaat van zijn goedertierenheid zag, werd hij zo kwaad dat hij hun bestaan en dat van al hun nazaten in een kwelling veranderde. “Tegen de vrouw heeft Hij gezegd: ik zal de lasten van jouw zwangerschap zeer zwaar maken. Met pijn zul je je kinderen baren. Naar je man zal je begeerte uitgaan, hoewel hij je meerdere is. En tegen de man heeft Hij gezegd: omdat je je vrouw het oor hebt geleend, zal voor jou de grond vervloekt zijn. Om er van te kunnen eten, zul je moeten zwegen en zweten, alle dagen van je leven.”

Ziedaar de rolverdeling die de door een goddelijke inspiratie gedreven schrijvers bedachten en wereldkundig maakten. Vele eeuwen later had de blijde boodschap van het christendom op dit stuk weinig nieuws te melden. Dat de vrouw er in het vervolg van de christelijke geschiedenis zo bekaaid af zou komen, was in de eerste eeuw na Christus nog geenszins duidelijk. Jezus zelf had zich over de rolverdeling tussen man en vrouw en alles wat daarmee samenhangt op beperkte schaal en redelijk genuanceerd uitgelaten. Zijn verkondiging ging weliswaar vaak over de liefde, maar daarbij dacht hij dan niet aan alledaagse zaken als huwelijk en seksualiteit. Hij was gekomen om het Koninkrijk Gods te realiseren en had weinig neiging om zich voor andere, meer aardse zaken in te zetten. Dat hij

van zijn volgelingen onthechting van aardse goederen vroeg en volledige dienstbaarheid aan zijn eigen idealen, hing samen met het besef dat er geen tijd en energie meer te verliezen was. Het einde van de wereld hing in de lucht. Waarschijnlijk vond hij het maar lastig als tijdgenoten – natuurlijk waren het altijd weer die irritante Farizeeërs – hem met vragen over huwelijk en huwelijksmoraal kwamen bestoken. Hij maakte er zich vanaf met een verwijzing naar de wet van Mozes. “Hebt u niet gelezen dat de Schepper de mensen vanaf het begin mannelijk en vrouwelijk heeft gemaakt? En dat Hij gezegd heeft: Daarom zal een man zijn vader en moeder verlaten en zich hechten aan zijn vrouw, en die twee zullen één zijn? Ze zijn dus niet meer twee maar één. Dus, wat God heeft verbonden, moet de mens niet scheiden.”

De houding die de roomse kerk in de loop der eeuwen tegenover huwelijk en seksualiteit heeft aangenomen, is minder door de schaarse uitspraken van de Zaligmaker bepaald dan door zijn levenswijze. Jezus koos, zo heette het althans in de vier officieel erkende Evangeliën, voor een celibatair bestaan en wilde dat weten ook. De consequenties van die keuze werden door de Kerk breed uitgemeten. Met als gevolg dat vrijwel iedereen die in haar dienst een rol van betekenis wilde spelen, net als hij celibatair diende te zijn. In de middeleeuwen gold dat niet alleen voor religieuzen maar ook voor intellectuelen die een functie als onderwijzer of onderwijzeres ambiëerden. Of als koster en verpleegster.

Intussen is er geen reden om Christus zelf vrouwonvriendelijk gedrag te verwijten. Dat hij zich geheel of voornamelijk – daar zijn de meningen over verdeeld – met mannelijke leerlingen omringde, had meer met de geest van de tijd dan met zijn persoonlijke voorkeur te maken. Het is ook bepaald niet zo dat hij vrouwen op afstand hield. Integendeel, hij liet zich

de attenties van vrouwelijke bewonderaars zonder scrupules welgevallen. De evangelist Lucas geeft er met lichte verbazing kennis van. “Een van de farizeeërs nodigde hem uit bij hem de maaltijd te komen gebruiken. Hij kwam bij hem thuis en ging aan tafel. In diezelfde stad woonde een zondige vrouw. Toen zij hoorde dat hij in het huis van de farizeeër was, ging zij erheen met een albasten fles balsem. Tranen stroomden over haar wangen toen zij bij hem stond. Met haar tranen waste zij zijn voeten om ze vervolgens met haar haren te drogen. Ze kuste zijn voeten en zalfde ze met balsem. Toen de farizeeër dit zag, mompelde hij in zichzelf: ‘Als hij nou echt een profeet was, dan zou hij weten wat voor vrouw het is die hem aanraakt. Hij zou weten dat zij een zondares is.’ Maar Jezus zei hem: ‘Ziet u deze vrouw? Ik kwam zojuist uw huis binnen. Water voor mijn voeten hebt u mij niet gegeven. Ook een welkomstkus kon er niet af. Maar zij heeft onophoudelijk mijn voeten gekust. U hebt mijn hoofd niet met olie gezalfd, maar zij heeft mijn voeten met balsem behandeld. Daardoor, zeg ik u, zijn, dankzij haar grote liefde, haar vele zonden vergeven.’”

Jezus zag er geen been in zich op een rustig plekje bij een bron met een vrouw – een Samaritaanse nog wel – te onderhouden, een ‘waagstuk’ waartegen kerkvaders enkele eeuwen later hun tijdgenoten ernstig zouden waarschuwen. Ook Maria, de zus van Lazarus en Martha, die hem met liefderijke aandacht overlaadde, mocht op zijn onverholen sympathie rekenen. Toen de kribbige Martha, die zich uitsloofde in het huishouden, daar zure opmerkingen over maakte, las hij haar vinnig de les. Maria had immers, zei hij, ‘het beste deel verkozen’. En dan was er ook nog de kwestie van de overspelige vrouw, die op het punt stond gestenigd te worden. De omstanders hadden hun projectielen al verzameld. Uitgedaagd

om daarover zijn mening kenbaar te maken, sprak Jezus de onvergetelijke woorden: “Wie zonder zonden is, mag als eerste gooien.” Een oordeel dat de Wijze Salomon een hemelse glimlach zal hebben ontlokt.

Het staat vast dat er in het gevolg van Jezus doorgaans veel vrouwen meetrokken. Een hele reeks namen doet in de evangeliën en andere oude papieren de ronde: Salome, Arsinoë, Johanna (de vrouw van de rentmeester Chuzas), Suzanna en twee Maria's, de moeder van Jacobus de Jongere en Maria, de vrouw van Kleopas.

Toen Jezus uiteindelijk na een dagen durend lijden de geest gaf, hadden de meeste van zijn apostelen allang de benen genomen. Aan de voet van het kruis stonden drie vrouwen, drie Maria's: zijn moeder, zijn vriendin en Maria Magdalena. Vooral de aanwezigheid van de laatste roept tot op de dag van vandaag vragen op. Over haar komen wij nog te spreken.

Als Christus zelf niet de bron van de verkettering van de vrouw is geweest, wie was het dan wel? Veel vingers wijzen naar de interessantste woordvoerder van Christus, Paulus van Tarsus, die ook wel als de belangrijkste regisseur van het christendom wordt gezien. Hij was niet gehuwd en had ook vóór zijn bekering geen vrouw bekend. En hij liet er geen twijfel over bestaan dat een celibatair leven de voorkeur verdiende boven de huwelijkse staat. Hij had die overtuiging waarschijnlijk van huis uit meegekregen. In het Griekse en Joodse klimaat waarin hij was opgegroeid, waren veel intellectuelen een zekere mate van ascese toegedaan, om geen andere reden dan dat zij in onthechting en wijze zelfbeperking een begaanbare weg naar menselijk geluk zagen. Hier en in het hiernamaals. Huwelijk, seksualiteit en zorgen voor een gezin waren hindernissen op de weg naar een volmaakt bestaan. Grieken en Joden vonden

seksualiteit overigens niet zondig. Zondig werd zij pas na de komst van het christendom.

Opmerkelijk is dat Paulus, evenmin als zijn Meester, oog had voor het belang van seksualiteit in het kader van de voortplanting. Beiden waren de opvatting toegedaan dat de mensheid haar voltooiing naderde. Het Koninkrijk Gods was aanstaande. De voortzetting van de menselijke soort had daarom haar urgentie verloren. Het huwelijk was hooguit nog van belang als uitlaatklep voor overspannen begeerte. “Het is goed voor de man geen vrouw aan te raken”, schreef Paulus in zijn eerste brief aan de Korintiërs. “Maar met het oog op mogelijke gevallen van ontucht is het beter dat iedere man zijn eigen vrouw, en iedere vrouw haar eigen man heeft.” “Tegen ongehuwden en weduwen zeg ik: het is goed voor hen te blijven zoals ik. Maar als zij zich niet kunnen beheersen, laat ze dan trouwen. Het is beter te trouwen dan te branden.”

Dat verhinderde hem niet doorgaans evenwichtige beschouwingen te wijden aan de rolverdeling binnen het huwelijk. “Man en vrouw zijn daarin gelijk. De man moet de vrouw geven waarop zij recht heeft, en evenzo de vrouw aan haar man. Niet de vrouw heeft de beschikking over haar eigen lichaam, maar de man. Evenmin heeft de man de beschikking over zijn eigen lichaam, maar zijn vrouw. Wijs elkaar niet af, tenzij u het onderling goedvindt, bijvoorbeeld om u voor een bepaalde tijd geheel aan het gebed te wijden. Kom daarna weer samen. Anders zou de satan van uw gebrek aan zelfbeheersing kunnen profiteren om u te verleiden.”

Paulus was geen vrouwenhater. Uit alles blijkt dat hij veel waardering had voor de vooraanstaande rol die vrouwen in de door hem gestichte christelijke gemeenschappen speelden. Des te opmerkelijker is dat hij het in zijn eerste brief aan de Korintiërs nodig vond de vrouw stevig op haar nummer te